

**A polgár fogalma és a polgárosodás programja a Fidesz
politikájában**

Jelige: DOR 513

I. Bevezetés

A Fidesz politikai nyelvének kulcsfogalma a kilencvenes évek közepétől a polgár lett. A polgár fogalma és az abból kinövő polgárosodás politikai programja azért válhatott a Fidesz politikájának kulcsává, mert alkalmasnak bizonyult arra, hogy a párt előtt álló kihívásokra válaszokat kínáljon.

Az 1998-as választási győzelmet megelőzően a Fiatal Demokratáknak számos problémával kellett szembenézniük. Egyfelől megoldást kellett találniuk a saját – liberális pozícióból való kimozdulást követő- identitásválságukra, másrészt az 1992-től kezdődő és fokozatosan erősödő jobboldali blokkon belüli identitásválságra. Harmadrészt pedig, az 1994-es választási vereségüket követően realizálniuk kellett, ha a következő választásokon többséget szerezve kormányt kívánnak alakítani, új megoldásokra van szükségük. A pártpolitikai versengésen túl, a rendszerváltásból adódó problémák is komoly kihívások elé állították a magyar politikai élet szereplőit, köztük a Fideszt is. Az új rendszer legitimitásának, de legfőképpen működőképességének biztosítása végett szükségessé vált, egy stabil társadalom megteremtése, mely akkor képes leginkább a fejlődésre, ha abban erős és biztos középosztály/polgárság alakul ki és erősödik meg. (Fábián, 1994: 357.) A történelmi folytonosság szempontjából, a rendszerváltást követően, az új politikai rendszer megszületésével igény mutatkozott a kontinuitás, a háború előtti Magyarország, a boldog békeidőkkel való folytatólágosság visszaállítása iránt, hiszen a kommunista rendszer, a szocialista diktatúra egyfajta törést okozott a magyar társadalomfejlődésben. A kulturális fejlődés és modernizáció szempontjából pedig, a nyugati civilizációs körhöz, az európai kultúrkörhöz való visszatérés vágya miatt, mivel a szocialista rendszer a nyugattal való érintkezés elvágásával és egy újfajta, keleti nyitással járt.

A Fidesz ugyanakkor a polgár fogalmát és a polgárosodás programját nemcsak politikájának „főszereplőjévé” tette, hanem mint identitás- és ellenfogalmat kezdte használni. (Szabó, 2007:151.) A polgár ellenfogalomként tagadta a szocialista „dolgozót” (Szabó,2007: 151.) és a szocialista társadalmat, annak mentalitását és gondolkodásmódját. Identitásképző fogalomként pedig alkalmasnak bizonyult arra, hogy a jobboldali blokkon belüli, valamint a Fidesz saját identitásválságára egyaránt választ kínáljon.

A polgár fogalmának ilyenfajta alkalmazását egyfelől a fogalom polémikus jellege biztosította. A polgár fogalom- akárcsak a politikai fogalmak általában véve- többféle,

homályos jelentéssel bírnak, melyek a fogalmat sokféleképpen értelmezhetővé teszik. (Szabó, 2003: 160.) Ezt erősíti, hogy a polgárral és a polgárosodással számos tudományág foglalkozik, mint a szociológia, történelem, politikatudomány, melyek eltérő szempontrendszer alapján, különböző módon értelmezik a fogalmat, más- más jelentést tulajdonítva neki. Ugyanakkor megállapítható, hogy (...) „az egyes jelentések „középpontjában” rögzíthető valamilyen általános használat és értelem, de az „átmenetek” elmosódottak, ezért a vitázók szabadon adnak neki ilyen vagy olyan jelentést.” (Szabó, 2003: 162.) Ebben az értelemben a polgár fogalom, mint üres, alakítható kategória értelmezhető, melyeknek „jelentését nem az egyes szavak, hanem a különböző narratívák hordozzák és közvetítik.” (Szabó, 2003: 125.) Az egyes pártok a fogalmat tehát saját politikai céljaiknak megfelelően értelmezhetik. A polgár fogalmában rejlő további lehetőséget a fogalom normatív tartalma adja. A polgár normatív értelemben ugyanis, mindig a vágyott jövőre irányuló vágyképet fogalmaz meg. (Benda, 191: 171.) Használatára jellemző, hogy „megalkot egy ideáltipikus polgárfogalmat, s ezzel veti össze a megfigyelt valóságot, s nevezi a folyamatokat korlátozottnak vagy torznak. (Benda, 1991:171.) A polgár és a polgárosodás fogalma tehát a magyar nyelvben mindig értéktelített jellegű, pozitív konnotációval bíró kifejezés. Ehhez a pozitív tartalomhoz nagyban hozzájárul, a polgár fogalmának hosszú magyarországi története.¹ A polgár ugyanakkor komplex jellege révén alkalmasnak bizonyult arra is, hogy ideológiát közvetítve és, mint hívószót alkalmazva egy jobboldali többségbe integrálja a választópolgárokat és az így létrejött többséget, mint egy társadalmi csoport képviselje.

A Fidesz diskurzusában a polgár fogalom először 1993-ban még a politikai középerők formulában jelent meg. Ezt követően a fogalom számos jelentésváltozáson ment keresztül az emberi méltóság alapján értelmezett polgár fogalomtól egészen a nemzeti polgár megszületéséig. A 2002-es választásokhoz közeledve a polgár fogalma mellett ugyanakkor egyéb kifejezések, mint a család, nemzet is komoly szerepet kaptak és a polgár fogalmának

¹ A polgárosodás koncepciója a magyar társadalomtörténeti hagyományokban hosszú múltra tekint vissza. A polgárság kialakulását nehéz pontos időponthoz kötni, körülbelül a 13. századra tehető és története az egész magyar történelmet végigkíséri. A polgárosodás folyamata több nagyobb korszakra bontható, mint a rendi polgárság ideje, a XVIII. századtól a második világháborúig tartó periódus, a szocializmus időszaka és a rendszerváltást követő polgárosodás. Olyan jeles szerzők, mint Bibó István, Erdei Ferenc vagy Szekfű Gyula a magyar társadalomfejlődés sajátosságait a polgárság sajátos fejlődéséhez vezetik vissza. A szocialista polgárosodással kapcsolatban különböző elméletek születtek és az értelmiség körében komoly viták zajlottak a rendszerváltást követően a polgárosodás kérdései kapcsán. Az elméletek kialakításában és a vitákban olyan kiváló szerzők, mint (a teljesség igénye nélkül) Szelényi Iván, Vajda Ágnes, Juhász Pál, Laki László, Benda Gyula, Gyáni Gábor, Bácskai Vera, Vári András, Tóth Zoltán, Utasi Ágnes, Becskházi Attila, A. Gergely András vettek részt.

jelentősége lecsökkent. A polgár, Fidesz politikájában betöltött funkciójával a szakirodalom és számos publicisztika eltérő logika alapján foglalkozik. Török Gábor és Tóth Csaba² például a polgár fogalmának szerepét a kommunikációs stratégia aspektusából vizsgálja, míg Debreczeni József³ a polgár fogalmát a szavazatmaximalizálás logikája felől közelíti meg. Tanulmányomban ugyanakkor nem arra vagyok kíváncsi, hogy a polgár fogalom használatakor a Fideszt milyen politikai haszonszerzés motiválta, nem kívánok a polgárral, mint állampolgárral foglalkozni. Dolgozatomban azt vizsgálom, hogy 1994 és 2002 között a polgár fogalmát, a polgárosodás politikai programját és az ebből konstruált polgári politikai valóságot a Fidesz milyen krízisekre és ennek megfelelően milyen diszkurzív eljárások mentén kívánta alkalmazni. Munkám során a diszkurzív politikatudomány szemlélete alapján vizsgálódom. A diszkurzív szemlélet mellett a témához való hozzáállásomat meghatározta, hogy a Fidesz által konstruált polgár és polgárosodás programját, mint új alternatívát, a korábbi szociologizáló nyelvhasználattal szembeni, radikálisan szakításnak tételezek. (Szűcs, 2006: 101.) *A polgári Magyarországért*, mint a polgár fogalmából kinövő polgárosodás politikai programjához pedig, egy stratégiai célokat követő programhoz közeledek és a Fidesz polgári Magyarország konstrukcióját, mint paradigmátikus váltást értelmezem.

Munkám a következők szerint épül fel. Elsőként bemutatom azokat a kihívásokat, melyek a rendszerváltást követően, az 1998-as választásokat megelőzően a Fidesz előtt megfogalmazódtak, majd rátérek a polgár bemutatására. Ebben a fejezetben arra vagyok kíváncsi, hogy a párt a különböző polgár konstrukciók megalkotásával, a változó helyzetnek megfelelően hogyan értelmezte a polgár fogalmát. Végezetül pedig kitérek arra, hogy a polgár fogalmából kinövő polgárosodás programja a szövegvalóság szintjén, hogyan volt képes egyszerre megoldásokat kínálni a párt előtt álló stratégiai kihívásokra és ezzel párhuzamosan megalkotni az új polgári Magyarország konstrukcióját.

Az elemzés legfőbb forrását Orbán Viktor 1993-tól megjelent beszédei adják. Ennek legfőbb oka, hogy megnyilatkozásai tulajdonképpen tükrözik a párt egészének diskurzusát. A párton belül nem jellemző a szétbeszélés, a lényegét illetően senki nem mond mást, (Draskovics, 2006: 129.) így a Fideszen belül más politikusok beszédeinek vizsgálatát elvetettem. Munkám során további kiemelkedő forrásul szolgált *A polgári Magyarországért* c. vitairat, mely a Fidesz által publikált legrészletesebb leírása annak a Magyarország konstrukciónak, amit a

² Tóth Csaba - Török Gábor (2002): Politikai kommunikáció. A magyar politikai napirend témái a 2002-es választások előtt. Budapest: Századvég.

³ Debreczeni József (2002): Orbán Viktor. Budapest: Osiris.

párt polgárinak tételez. Továbbá forrásomat Tellér Gyulának, a Magyar Nemzetben 1995-ben megjelent három polgársággal foglalkozó publikációja adja⁴. A cikksorozatban megjelenő polgár konstrukció nemcsak tartalmát illetően szolgál a későbbi Fidesz polgár fogalom alapjául, hanem megvillantja azt a diszkurzív eljárást, melynek segítségével a polgár fogalom, identitás és ellenfogalomná válhat.

II. Kihívások

Az MSZP és az SZDSZ 1994-es választás győzelme az MDF vezette kormánykoalíció bukását és a legfőbb ellenzéki pártok: a Fidesz, az MDF, a KDNP, az FKGP és a MIÉP stratégiájának kifulladását is magában hordozta. A kormányváltás bekövetkezte számos okra vezethető vissza,⁵ ugyanakkor kétségtelenül fontos szerepet játszott az eseményekben, hogy az 1990-es kormánykoalíció „a gazdasági katasztrófa szélére jutatta az országot.”(Bihari, 2005: 459-460). A keleti piacok elvesztése, a rossz gazdasági helyzet és a privatizáció folyamata együtt komoly társadalmi feszültségeket hordoztak, a munkahelyek tömeges elvesztését okozták. (Bihari, 2005: 460). A rendszerváltás végbement, de úgy tűnt, a rendszerváltást követő első kormány a hozzá fűzött reményeket, mint (a teljesség igénye nélkül) az életszínvonal-növekedést,(Gallai-Török,2005:419.) gyarapodást, modernizációt nem teljesítette. A gazdasági és szociális problémák okán, a Kádár- rendszerben tapasztalt jólétet átértékelve, megfelelő alternatívák hiányában, a választópolgárok azt a szocialista pártot juttatták hatalomra az 1994-es választások során, amely a „kádári nosztalgiára és a modernizáció jelszavára építve a gazdaság gyors rendbetételét és az életszínvonal növelését ígérte.”(Körösenyi - Tóth- Török, 2007: 41.)

A kilencvenes évek közepére a jobboldali blokkon belül elhelyezkedő pártok belső vitái felerősödtek és a pártszakadások és frakciófelbomlások a jobboldali politikai mező felaprózódását és fokozatos meggyengülését eredményezték. Az MDF-en belüli pártharcok következményeként két alkalommal is a párton belüli szakításra került sor, mely két új párt, 1993-ban a MIÉP, 1996-ban az MDNP megalakulásához vezettek. (Gallai- Török, 2005: 418-419.) A belső pártviszályok ugyanakkor az FKGP-t és a KDNP-t is sújtották. Az FKGP-n belül

⁴Tellér Gyula (1995): Egy feltartóztathatatlan folyamat (1). A polgár lét tartalma és jellegzetessége. Magyar Nemzet, LVIII. évf. 179. sz. 15.; Tellér Gyula (1995): Egy feltartóztathatatlan folyamat (2) A magyar polgárosodás forrásai. Magyar Nemzet, LVIII. évf. 180.sz.10. ;Tellér Gyula (1995) Polgárosodás és rendszerváltás. Harc a tulajdonért. Magyar Nemzet, LVIII. évf. 202.sz. 11.

⁵ Az 1994-es kormányváltáshoz vezető okok természetesen az általam felsoroltakon túl számos egyéb indokra vezethetők vissza. Munkámnak azonban nem célja, az 1994-es kormányváltás részletes elemzése, így az okok kiválasztása során, a témám szempontjából releváns elemekre koncentráltam

már 1992-ben a párt egy részének a kormánykoalícióból való kiválására, a KDNP-n belül pedig 1997-ben a parlamenti frakció kettészakadására, majd megszűnésére került sor. (Gallai-Török, 2005: 424-425.)

Az 1994-es választási kudarc, az MSZP-SZDSZ alkotta koalíció és ennek következtében a liberális szövetség szertefoszlása a centrum liberális pozíció megtartását a Fidesz számára egyre inkább tarthatatlanná tette. „A párt azonban gyorsan megtalálta helyét a megváltozott politikai térképen.”(Gallai- Török, 2005:424.) A Fidesz „ideológiájának és identitásának alapját a baloldallal való szembenállás határozta meg, így „az én (Orbán Viktor) gondolkodásomban a baloldallal való együttműködés lehetősége nincs benne.” (Debreczeni, 2002: 104.). Orbán úgy vélte „a baloldalon nincs már helye senkinek. Ott vannak a szocialisták és a liberálisok, mi ott csak harmadik, amolyan pótkocsi párt lehetnénk.”(Janke, 2013: 153.) Ugyanakkor úgy látta, hogy „a jobboldalon van hely. A jobboldal megosztott, sok a kisebb szereplő, és mi lehetünk a megosztott jobboldal koordinátora. Ha sikerül összeraknunk és kialakítanunk egy új ellenzéki tábor az nagy esélyt jelenthet a Fidesz számára a politika élvonalába való visszatérésre.”(Janke, 2013: 153.) Ennek megfelelően a párt önmagát jobboldali pártként kezdte definiálni és a konzervatív fordulattal összhangban nevét 1995-ben Fidesz- Magyar Polgári Párttá változtatta. (Gallai-Török, 2005: 422.)

Az új jobboldali pozícióval és a korábbi centrum pozíció feladásával ugyanakkor a Fidesznek újra kellett fogalmazni az identitását és a jövőképét. Meg kellett találnia annak a módját, hogy a továbbiakban hiteles jobboldali pártként és kormányképes erőként tudjon fellépni. A pártnak megoldást kellett találnia társadalmi beágyazottságának hiányából fakadó problémáira és a párttagok életkorából adódó generációs kötöttségekre is.⁶ A Fidesznek azonban nemcsak saját identitásválságából eredő problémáival kellett szembenéznie, hanem megoldást kellett találnia az utat vesztett jobboldalon kialakult identitásválságra is. A pártnak, ha a következő választások alkalmával kormányt kívánt alakítani, meg kellett teremtenie az új jobboldali többséget. Mindehhez pedig szükségessé vált a szocialista világképpel szemben egy új, jobboldali alternatíva megfogalmazása, egy olyan jövőkép és világ konstruálása, mely a múlttal való szakítás és egy újfajta jövő, a nem szocialista Magyarország lehetőségét is magában hordozza. A Fidesz diskurzusaiban előszeretettel hangsúlyozta az MSZP utódparti jellegét és szívesen emlegették a Magyar Szocialista Párt régi szocialista időkkel való összefonódását. Az MSZP és az MSZMP közötti határok, a szocialista és a posztoszocialista

⁶ A párt ezt a problémát könnyen orvosolni tudta, a Fidesz 1994-ben eltörli a párton belüli korhatárt.

erők határainak folyamatos összemosása kiváló eszköznek bizonyult arra, hogy a párt a azt sugallja, hogy a negyvenéves szocialista korszak valójában még nem zárult le. A Fidesz számára a szocialista múlttal való szakítás tehát nemcsak ideológiai szempontból, hanem stratégiai is döntő jelentőségűnek bizonyult. Baloldalon a régi, a múlt, ezzel szemben jobboldalon a jövő lehetősége, amely nemcsak a történelmi kontinuitás helyreállítását, hanem egy olyan új alternatívát is képviselhet, amelyben benne van a modernizáció, az életszínvonal-növekedés, a nyugati civilizációs körhöz való visszatérés; a vágyott jövő lehetősége, ami a rendszerválást követően még nem jött el. A posztkommunista Magyarországgal szemben megjelent egy új világ, a polgári Magyarország konstrukciója, főszerepben a polgárral.

I. A Fidesz polgárfogalma

A Fidesz polgár-fogalmának alapjául Tellér Gyula a *Magyar Nemzet* 1995. évi LVIII. számában publikált három cikksorozata szolgált, melyekben a szerző hosszasan értekezett a polgárról, mint társadalmi csoportról. A három publikáció együttesen, a Fidesz polgár fogalmának programadó szövegeként is értelmezhető. Az, ahogyan a szövegekben Tellér a polgár fogalmával bánik, megvillantja azt a diszkurzív eljárást, mely lehetőséget kínál arra, hogy a Fidesz diskurzusában a polgár fogalom, mint identitás- és ellenfogalom, az identifikációs eljárás alapja legyen. A Tellér-féle diszkurzív eljárás lényege a polgár és más társadalmi csoportok közötti különbségek felvázolásában és az egyes csoportok közötti átjárhatóság biztosításában ragadható meg. Tellér a polgár értelmezése során a fogalom tág, majd egyre szűkebb értelmezése révén a polgárt az azonosulás és kizárás kategóriájává tette, ugyanakkor bizonyos kritériumok és az ezeket magyarázó feltételek kijelölésével, továbbá az által, hogy az egyes társadalmi csoportok és a polgár között a határokat könnyen elmoshatóvá tette, mindig fenntartja az átjárhatóságot a polgár és a többi társadalmi csoportok között.

Tellér Gyula a polgárt elsődlegesen, megélhetésének forrása révén határolja el más társadalmi csoport tagjaitól. Polgár konstrukciójában a polgár egzisztenciáját és jövedelmét nemcsak munkaerejével, hanem tőke jellegű tulajdonának egyidejű kihasználásával teremtheti meg, mely sokféle lehet, egyfelől gazdasági: ingatlan, részvény, de kulturális is: tudás, társadalmi kapcsolat. Ezek alapján a földművelésből élő paraszton át a diplomás vagy nem diplomás értelmiségi foglalkozásúakat egyaránt a polgár fogalmába sorol. Ebben a dimenzióban a legtagabb polgárértelmezést látjuk. Ezt követően a fogalom jelentését szűkíteni kezdi azzal, hogy nem tekint mindenkit automatikusan polgárnak, aki a jövedelmét több forrásból szerzi. Példának a parasztot hozza fel, aki saját házzal rendelkezik és annak egy-két szobáját bérbe

adja. Az ilyen csoportok számára az átmeneti polgár fogalmát teremti meg. A polgár konstrukció következő határát a jövedelmi színvonal jelenti, ami ebben az esetben sem merül ki pusztán az anyagiakban, a szellemi javakat is ide érti. Ha valaki munkás vagy alkalmazott, de a tartós fogyasztási cikkei, műveltsége, törekvései egy bizonyos színvonalat meghaladnak, akkor polgárnak tekinthető, így a munkásarisztokrácia szótárában a polgárokhoz sorolható. Mindemellett a munkásarisztokrácián kívül azokat, akik hagyományos tevékenységet űznek, a porcelánfestőtől egészen a nyomdászig, a polgárral azonosít. A munkás és az értelmiségi polgár közötti határ ebben az értelmezésben elmosódik a modern technika és a működtetéséhez szükséges szaktudás révén. A saját tulajdonnal vagy más tulajdonával való rendelkezés, megkövetel egyfajta kombinált tudást, amivel mindkét csoport rendelkezik, így ebből a szempontból a különbségek ignorálhatóak. A legtágabb jelentését követően azonban ismét szűkíti a fogalmat és kizárja abból az egyszerű munkást, aki ugyan rendelkezik bizonyos tudással, de a polgárral szemben megkülönbözteti, hogy a polgár saját tőke és saját tulajdon kockáztatásával, valamint a polgári tudással fölfelé képes korlátlan pályákat megnyitni. A polgár konstrukció következő darabját a működtetett vagyon természetes termélete és tömege jelenti. Ebben az értelemben a polgárt más csoportokkal szemben az életszínvonala különbözteti meg, hiszen egy operaénekes és egy munkás között e tekintetben is óriási különbség van.

A polgári lét második dimenzióját az életvitel és az életmód jelenti. Ez nem választható el a már korábban ismertetett különbségektől és maga is sokféle lehet. A történelem során, életmód szerint viszonylag homogén polgárcsoportok alakultak ki, melyeket a fogyasztás színvonala, fogyasztott és a felhasznált javak természetes jellege és minősége, a műveltséghez, a feljebb-kerüléshez, társadalmi ideológiákhoz való viszonyuk és a csoporton belüli gondolkodásmód határozta meg. Életvitel tekintetében határvonalat húz a polgár és a munkás között, amikor azt állítja, a köztük lévő életvitelszerű különbség alapját a szabadidő szabadsága adja. A polgárt és a munkást ebben az esetben az különbözteti meg egymástól, hogy amíg a munkás a nap végén, munkaideje végeztével, kikerülve az alkalmazotti lét hierarchiájából, szabadidejét szabadon töltheti, addig a polgár tulajdonának és a vállalkozásának gondjaitól sohasem szabadul.

A polgárkonstrukció harmadik dimenzióját a társadalom többi tagjával szembeni viszonyban fogalmazza meg. A polgárságot kétféle mozgás irányítja, egyik az egymással való versengés, amely a csoportot újabb és újabb teljesítményekre ösztönzi, a másik pedig az önszerveződés

és összekapcsolódás, ami az olvasóközösségekben, klubokban ölt testet. A polgárnak a versengés és az önszerveződés mellett a másik fontos ismérve a demokrácia intézményeinek működtetésében való részvétel, vagyis az önkormányzatokban, pártokban, érdekképviselői szervezetekben való megjelenés. Mindez pedig a szélesebb nyilvánossággal való kapcsolatnak vagy a társas érintkezés formáinak, a helyi és országos viszonyok áttekintésének kényszerével jár, vagyis a szervezeti életnek az egzisztenciához kapcsoltsága a sajátosan polgári. Ebben a viszonylatban állampolgár, de nem csak az, hiszen különleges érdekei vannak és különleges státusza, ami vagyoni, műveltségi, kapcsolati hálója szerint különböző szintekre helyezi a helyi viszonyoktól az országos szintig. Ahhoz, hogy ebben a világban megtalálja a helyét, felmérje a partnerek érdekeit és ellenfelének céljait, a többiekével közös kulturális és morális előfeltevésekből kell kiindulnia. Ehhez pedig mindannyiuknak ugyanazt ugyanazokkal az ismeretekkel kell bírniuk a helyesről, a jóról és a rosszról, ismerniük kell a közös hagyományokat, történelmet, a lehető legszínvonalasabb közös értékkincseket kell birtokolniuk. Ebben a legmeghatározóbb szerepe az iskolarendszernek van, melynek nemcsak az egy-egy generáción belüli fontos morális és kulturális előfeltevéseket kell átadnia, hanem segítenie kell az egyes generációk közötti közlekedést is, a hozzájárulás esélyeit mindenki számára biztosítva. Ez az osztályszervező közös kultúra a polgárlét fontos feltételét adja.

Mindebből jól látszik, hogy Tellér polgár-értelmezésének első dimenziójában megkülönbözteti a polgárt és a munkást egymástól, de a két fogalom között átjárhatóságot is biztosít. Ha ugyanis a munkás magasabb szintű kombinatív képességre tesz szert és magasabb pozíciót vállal, akkor tőkéjét gyarapítva, lehetősége van a munkásarisztokrácia részeként polgárrá válni. A szerző ugyanakkor a további két dimenzióban kevesebb átjárhatóságot tesz lehetővé a két csoport között és szűkebben értelmezi a polgár fogalmát. Tellér írása legvégén, feloldja a fogalom szűkebb értelmezését, a polgár-konstrukció három nagyobb darabját ismertetve megjegyzi, ahhoz, hogy valakiről, mint polgárról lehessen beszélni, nem szükségszerű, hogy mindegyik dimenzióba besorolható legyen. „A polgárságba nemcsak az egzisztencia felől, de az életmód, a politikum és a kultúra felől is van bejárat.” Vagyis a polgár fogalom nyitott, függetlenül attól, hogy egzisztenciálisan munkás vagy polgár az egyén, de zárt is egyben, hiszen azok tartozhatnak ide, aki a polgári lét centruma felé igyekszik és „aki a polgári kultúrát mércéül elfogadja és igyekszik birtokolni, aki a polgári intézmények működtetésében részt vesz. (...)” Tellér tehát tágan értelmezi a polgár fogalmát és olyan határokat fogalmaz meg a polgárrá válás kritériumaként, ami a továbbiakban már nem értelmez. „A politikai kultúra mércéje” és ennek „birtoklása” szabadon értelmezhető

fogalmak és ez által könnyen alakítható határvonalat képeznek a polgár és más társadalmi csoportok között.

Orbán Viktor beszédeiben a Tellér-féle polgár fogalom politikai céloknak megfelelő interpretálása, valamint az általa alkalmazott diszkurzív eljárás politikai célok szerinti alkalmazása történik. Orbán a polgár fogalmát a Fidesz identifikációs eljárásának kulcsaként, vagyis a politikai „mi”-vel való azonosulás és egyben a politikai „ők” kizárásának lehetőségeként alkalmazza.⁷ Egy politikailag egységes cselekvő közösség megalkotásához elengedhetetlen, hogy a közösség meghatározza önmagát. Azonban a politikai „mi” és a politikai „ők” megnevezése csak pusztán elhatárolást jelent, ténylegesen egy politikailag egységes cselekvő közösség csak olyan fogalmak révén konstruálódhat meg, amelyek körülhatárolják és ezzel egyben másokat kirekesztenek, vagyis olyan fogalmak révén, amellyel a közösség meghatározza önmagát. (Koselleck, 1997: 6.) A Fidesz diskurzusában az egyik ilyen fogalom a polgár. A polgár ugyanis legtágabban értelmezve alkalmas arra, hogy minél szélesebb csoportokat identifikáljon, megteremtve ezzel a politikailag egységes közösséget. A politikai „mi” határai azonban nem lehetnek teljesen nyitottak, ebben az esetben ugyanis elveszne az a karaktere, ami miatt azonosulni lehet a csoporttal és érdekeivel. (Horváth, 2006: 171.) A határok kijelölése és bizonyos kritériumok és feltételek mentén ugyanakkor a polgárral, mint politikai közösséggel való azonosulás lehetősége leszűkíthető, mely szűkítés egyben kizárást is jelent. Ezek a kizárások ugyanakkor sohasem véglegesek, az azonosulás és kizárás módja a határok kitűzése és átlépése, melyek révén, - akár csak a telléri konstrukció esetében -, az átjárhatóság mindig biztosított a kizárt csoportok és a polgárok között. (Szabó, 2003: 140.) A határokon való érvelés egyben identifikációs diskurzus. (Szabó, 2003: 140)

A politikai „mi” és a politikai „ők” határainak kijelölése Orbán Viktor beszédeiben a politikai helyzetnek megfelelően változik. A polgár fogalma először 1993-ban jelent meg a Fidesz diskurzusában, majd a Tellér-féle polgár értelmezés 1995-ös megjelenését követően a párt a fogalmat tudatosabban kezdte használni. Orbán Viktor 1995 áprilisában, a *Magyar Hírlap*-nak adott interjújában⁸ még kétféle értelemben: egyfelől az emberi méltóság, másrészt a középosztály megteremtésének aspektusából beszél a polgárságról. Az emberi méltóság értelmében, mint független, autonóm és a gazdasági változásoknak legkevésbé kiszolgáltatott

⁷ Identifikációs eljárás alatt itt azokat a konstrukciókat és eljárásokat értem, amik egyfelől lehetőséget nyújtanak az azonosulásra, másrészt magukban hordozzák a kizárást is, a politikai „ők”, vagyis a politikai ellenfél konstrukciójához is kapcsolódnak. (Horváth, 2006: 171.)

⁸ Orbán Viktor (2006): 20 év. Beszéd, írások, interjúk 1986-2006. Budapest: Heti Válasz. 128.

egyén képét fogalmazza meg. A középosztály felől értelmezve pedig, gazdasági alapon közelít, és mint ellenfogalmat használja a szocialista kétpólusú, munkás-tőkés társadalommal szemben. A politikai ellenfelet a szövegben egyértelműen körvonalazza: a szocialista munkás, a szocialista felfogás és a szocialista társadalomkép ezek, amellyel szembeni ellenfogalomként konstruálja meg a polgár és a középosztály fogalmát. Az 1996-ban kiadott *A polgári Magyarországért*⁹ c. vitairatban, valamint Orbán Viktor 1996. február 17.-én a *Magyar Nemzetnek* adott interjújában¹⁰ ez a fajta identifikációs eljárás már sokkal élesebben megjelenik. A polgári Magyarországért c. vitairatban a szocialista ember máig jelen lévő szellemi habitusa és magatartása, mint ellenfél konstrukció, az alábbi jelentések alapján körvonalazódik: „az egyéni életstratégiák követése”, „a vezetőktől való függés”, „az anyagiasság”, „a fogyasztásra-orientáltság”, „az anyagi ígéretekkel való könnyű manipulálhatóság”, „a csoportos cselekvésekből való kiugrási, különalku-kötési hajlandóság”, „a közügyektől való elfordulás”, az „ügyis mindegy beállítódás”. (Fidesz- MPP, 1996: 30.) Ezzel szemben a polgári jövőkép középpontjában álló polgárt az „anyagilag és szellemi tulajdonára támaszkodó”, „önálló”, „társaival együtt érző” „önmagáért és a közösségért felelősséget vállaló” „szabad” jelentéseivel ruházza fel, (Fidesz- MPP, 1996: 7.) vagyis polgár fogalma ismét, a szocialista ember ellenfogalmaként jelenik meg. Orbán Viktor 1996-os interjújában azonban a polgár, már nemcsak a szocialistákkal szembeni alternatívaként értelmezhető, hanem Orbán megalkotja a Fidesz ideáltipikus polgár fogalmát, a nemzeti polgárt. Orbán a polgár négy fajtáját különbözteti meg, melyeket ideológiailag, értékeikben is élesen elkülönít egymástól. Ekkor már, a régi történelmi középosztályról, illetve az „ennek pozitív szellemi örökebe lépett, zömében értelmiségiekből, minőségi és piacképes szaktudásból, magas munkakultúrával rendelkező vállalkozókból, tisztos iparosokból és földműveléssel foglalkozókból álló rétegről beszél – melyet nevezzünk az egyszerűség kedvéért nemzeti polgárságnak” (Orbán, 2006:139.). Ugyanakkor körvonalazza ellenfelét is, amikor különbséget tesz a világpolgári életmintát követő burzsoázia, – aki a nemzeti értékeket jobb esetben avítnak, rosszabb esetben nem létezőnek tekinti –, és a vele párhuzamosan létező kádárista nómenklatura között, akinek jelentős társadalmi befolyást tulajdonít. (Orbán, 2006: 139.) Beszámol továbbá az egyre erőteljesebben jelen lévő és felnövekvő új polgárságról is, akiket szintén megkülönböztet az ellenféltől, hiszen ennek tagjai már nem a kádárizmus viszonyaihoz szocializálódott nemzedékekből kerülnek ki. (Orbán, 2006: 140.) Ezt

⁹ Fidesz –MPP (1996): *A polgári Magyarországért. A Fidesz Magyar Polgári Párt vitairata.* Budapest: Fidesz-MPP.

¹⁰ Orbán Viktor (2006): 20 év. Beszédék, írások, interjúk 1986-2006. Budapest: Heti Válasz.139-140.

követően hosszasan kifejti, milyen jellemzők alapján értelmezi az egyes csoportokat. Meglátása szerint az elsőként említett polgárságnak, vagy másnéven nemzeti polgárságnak, – aki a történelmi középosztály szellemi örökébe lépett – „van értékrendje”, „a nemzeti ügyek iránt elkötelezett”, „úgy érzi, van mit folytatnia”. „Nemzeti keretekben gondolkodik”, „közösségben helyezi el magát”, „saját boldogulását saját országának boldogulásán keresztül képzelel el”, „nem lehetséges számára olyan helyzet, amikor neki jól megy, de az országnak rosszul. Sőt, a nemzeti polgárság az ilyen helyzet felszámolására törekszik.” (Orbán, 2006: 139.) A másik két kategóriába tartozó burzsoázia kapcsán azonban ismét politikai ellenfelet konstruál, amikor a két csoport kapcsán megállapítja, hogy a világpolgári életmintát követő burzsoázia és a kádári- nomenklátúra- burzsoázia vagy éppen ennek a gondolatnak a tagadásából építkezik vagy teljes egészében mellőzi ezt a gondolatot. (Orbán, 2006: 139.) A két csoporttal szembeni értékítéletet nemcsak a tulajdonságok adják, hanem maguk a megnevezések is kódolják. A burzsoá, valamint a nomenklátúra-burzsoá fogalmai, a szocialista osztálypolitikára rímelő, negatív konnotációval bíró kifejezések, melyek használatának célja, hogy a fogalomra vonatkoztatott egyéneket, a szocialista korszak „kizsákmányoló” politikájával és a „kizsákmányolókkal”, a volt pártállami vezetőkkel összemossa. A világpolgár életmintát követő burzsoázia a privatizáció során gazdasági előnyöket szerzett, nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező, liberális eszméket valló csoportok szinonimájaként jelenik meg. A Fidesz számára nagyon fontos, a jövőt meghatározó kérdés, hogy az új nemzedék vajon melyik csoporthoz fog tartozni. Orbán Viktor reményének ad hangot annak kapcsán, hogy ez a feltörekvő új nemzedék „a kormányzat társadalompolitikája által ma leginkább támadott, azonban jelenleg gazdasági és kulturális erejét, felkészültségét illetően korántsem lebecsülhető nemzeti polgársághoz találja majd meg a kapcsolódási pontokat.” (Orbán, 2006:140.)

Orbán a nemzeti polgár megalkotásával tulajdonképpen összekapcsolta a polgár és a nemzet fogalmát, vagyis megalkotta a polgár azon ideáltipikus fogalmát, aki számára a nemzeti elkötelezettség még saját sorsánál is fontosabb, aki „saját boldogulását országának boldogulásán keresztül képzelel el, nem lehetséges számára olyan helyzet, amikor neki jól megy, de az országnak rosszul.” (Orbán, 2006: 139.) Orbán ezzel a nemzet fogalmát beemelte a Fidesz polgár diskurzusába és a következő években egyre hangsúlyosabban kezdte használni. 1997-ben a Zeneakadémián tartott előadásában a polgár mellett beszédének másik kulcsfogalma már a nemzet lett. A fogalom kapcsán bevezette a „nemzeti önértékelés” kifejezését (Debreczeni, 2002: 324.), mellyel nem kevesebbet állított, mint hogy, a nemzet

érdekei többre valók az egyesek érdekeinél. A nemzet fogalma azonban nemcsak a polgárral való összefüggésben jelent meg, a nemzetet, mint közösséget határozta meg. Identitásának alapja pedig az összefogás és a szeretet lett. (Horváth, 2006: 172-173.) „A Fidesz Magyar-Polgári Párt vallja, hogy a magyar nemzet harmadrésze az ország határain kívül él, így a párt olyan nemzeteszme mellett tesz hitet, amiben a teljes magyar nemzet iránti lelki és érzelmi szolidaritás fejeződik ki.” (Fidesz- MPP, 1996:9-10.) Ezzel együtt is a nemzet, összefogás fogalmainak összekapcsolása 1998-ra még kevésbé, igazán csak a 2002- es kampányra érik be a státusztörvény és a Fidesz egyházpolitikai intézkedését érő baloldali támadásokkal szemben. (Horváth, 2006:172.)

Az 1998-as választások alkalmával azonban a Fidesz politikai nyelvének kulcsfogalma a polgár maradt, a nemzet fogalma csupán fontos, de alárendelt szerepet kap. Az 1998-as választásokhoz közeledve a polgár fogalmat Orbán egyre tágabban értelmezi, a jelentések határai fokozatosan elmosódnak és már-már, mint gyűjtőfogalmat használja. Orbán Viktor a miniszterelnök-jelöltek vitáján, – 1998. május 20-án – Horn Gyulának a következőképpen fogalmazott: „A Fidesz nem akar régi idők szellemét fölidézve definíciót adni embertípusokra, s azt mondani, hogy ez a szocialista embertípus, ez meg a kommunista embertípus, ez meg a polgári embertípus. Ilyet mi nem teszünk, ez erőszak lenne a polgárokkal szemben, tehát ilyen igénnyel nem definiáljuk a polgárt. A polgár a számunkra életminőséget jelent. A polgár az az ember, aki megköveteli a neki kijáró tiszteletet és méltányosságot és másnak is megadja ugyanezt a tiszteletet és méltányosságot. Ilyen emberekről szól a programunk, szerintem a bérből és fizetésből élők között nagy számban vannak ilyen emberek, ezért érezhetik úgy az ön által említett társadalmi csoportok is, hogy a Fidesz programja róluk is szól.” (Orbán, 2006:160.)

Az idézet jól mutatja a Fidesz retorikájában végbemenő változásokat, hiszen ezzel a kijelentésével, Orbán rácsófol korábbi, *A polgári Magyarországért c.* vitáiban megfogalmazottakra, melyben hosszasan beszélnek a szocialista embertípus jellegzetességeiről. 1998-ban ezzel szemben már olyan kiterjesztő módon használja a polgár fogalmát, hogy az magában foglalja a már bérből és fizetésből élőket, vagyis a munkásokat is, hiszen a polgári életminőséget a munkások is magukénak vallhatják. A méltányosság és a tisztelet ugyan még ebben az esetben is, mint kritériumok jelennek meg, de ezekhez további feltételeket nem kapcsol, így a polgár jelentése nyitott, szabadon értelmezhetővé, befogadhatóvá válik. Az 1998-as kormányprogramban aztán még ennél is tovább megy,

amikor az „összes magyar polgár” fogalmát azonosítja az „egész országgal”, sőt a „nemzet érdekeivel”. (Kormányprogram, 1998.)

A ciklus elkövetkezendő négy évében, ahogy láttuk is, a polgár fogalmának jelentése fokozatosan kiterjed a nemzet tagjainak összességére, ezért a fogalom, mint hívószó, kissé háttérbe szorul és mellette a nemzet, család, jövő, összefogás fogalmak egyre hangsúlyosabb szerepet kapnak. Az egyes fogalmak a 2002-re már végérvényesen összekapcsolódnak.

A család fogalmának használata, akárcsak a nemzet esetében nem újkeletű, a család a polgár mellett, az 1995-ös nyelvi megújulást követően mindig is fontos szerepet kapott a párt kommunikációjában. A Fidesz nyelvi fordulata ugyanis szemléletmódjában és kifejezőkészségében is változást jelentett. A párt, - nyugat-európai társaihoz hasonlóan, a politikai közösséget nem funkcionális, hanem természetes közösségként ragadja meg. A társadalmat így nem rétegek, hanem státuscsoportok alapján értelmezi, a család, mint a legtermészetesebb emberi közösséget középpontba állító szemléletet alkalmaz. (Modor-Laczik (szerk.), 2013:304.)

A 2002-es választások során a párt identifikációs alapja továbbra is a polgár marad. Orbán beszédeiben a polgárt a változó politikai szituációknak megfelelően, mint egyfajta gyűjtőfogalmat használja, ugyanakkor egyre kevésbé hangsúlyosan, mint a korábbi választási ciklus során. Beszédeiben a fogalom értelmezésekor egyenlőséget tesz a választópolgár, polgár, a polgárok józan többsége és az egész ország közvéleménye között. A polgár legtágabb értelmezése ez, melynek ugyanakkor egyfajta szűkítése is megfigyelhető, a fogalom így válhat egyszerre az azonosulás és kizárás eszközévé. A Polgári Körök nyilatkozatában például „Magyarország polgárainak józan többségéről” írnak, vagyis nem mindenkiről beszélnek, csupán azokról, akik megfeleltek a józanság kritériumának. A józansággal szemben a megtévesztettek állnak. A helyzet azonban könnyen megváltozhat, abban az esetben, ha az emberek meglátják az igazságot és ennek tükrében jó döntéseket hoznak. (Horváth 2006: 177). Az igazság és a józanság kritériuma mellé most sem párosul feltétel, akárcsak a korábbi méltányosság/tisztesség kritériumok alkalmazásakor. Így továbbra is fennáll a fogalmak szabad értelmezésének lehetősége, mely a párt számára lehetővé teszi, hogy az azonosulás/ kizárás logikája mentén változtatható jelentést rendeljen a fogalmakhoz. A polgár legtágabb értelmezése mellett 2002-re egyre inkább jellemzővé válik, hogy a fogalmat jelzős szerkezetbe foglalják és azt, mint minőségjelzőt alkalmazzák: „polgári viselkedés”, „polgári önbecsülés”, „polgári Magyarország”, „polgári kormány”, mely így a jelzett szónak polgári minőséget adva adják meg értelmezését.

A Fidesz a polgár fogalmában rejlő lehetőségeket tehát gyümölcsözően tudta felhasználni. A Tellér Gyula által megteremtett rugalmas diszkurzív kereteket messzemenően kiaknázták politikai céljainak megfelelően. A polgár polémikus jellege, a határokon való érvelés identifikációs diskurzusa megteremtette annak a lehetőségét, hogy a politikai „mi és a politikai „ők” határai a párt pozíciójának és stratégiájának megfelelően változzon. A polgár így, mint identitásképző és ellenfogalom, alkalmas eszköznek bizonyult arra is, hogy tükrözze az adott politikai helyzetet és annak megfelelően az arra adott reflexióként is értelmezhető legyen. Így válhatott az 1993-ban, még a liberális centrum megnevezéseként szolgáló polgárból, 1995-re már a szocialista embertípusra adott alternatívává, majd a párt konzervatív gyökereinek erősödésével és a nemzeti eszme megerősödésével nemzeti polgárrá, az 1998-as választásokhoz közeledve életminőséggé, amit bárki érvényesnek tarthat magára, aki a méltányosságot és a tisztességet, mint polgári értékeket magára nézve elfogadja, majd végül 2002-re már az egész ország közvéleményévé.

A Fidesz a polgár fogalommal, mint hívószó alkalmazásával továbbá integrálni kívánta a kulturálisan csalódottakat és az elbizonytalanodottak széles rétegét. Az így létrejött többséget pedig összekapcsolni a tradicionális jobboldali polgárság életvilágával. (Debreczeni, 2002:339.). „A polgár szó ugyanis nagyon sokak számára rokonszenves.(...) Polgár kevés van, de nagyon sokan szeretnék azzá válni.” (Debreczeni, 2002:339-340.) A polgár tehát alkalmasnak bizonyult arra is, hogy egy társadalmi csoportot, a vágyott új jobboldali többséget képviselje. „A polgárosodásra ugyanis mindenkinek lehet esélye, aki ezt maga is akarja.(Fidesz-MPP, 1996:53) A polgár ugyanakkor nemcsak társadalmi csoport képviselőre szolgálhat, hanem ideológiát is közvetítő fogalom. A polgár, a többféle jelentése révén, mint üres, alakítható kategóriaként is értelmezhető, mely az adott politikai célok szerint a megfelelő ideológia interpretálására is képes. Mindemellett a polgár, mint normatív kategória, mindig a jövőre irányul, értéktelített jellegű, jelentése a modernizációhoz kapcsolódik, magában foglalja a gazdagodás ígértét, és „jól összevág a nyugati integráció törekvéseivel. Ugyanakkor kiválóan alkalmas arra is, hogy harci jelszó legyen a baloldali posztkommunista politika és kulturális identitás világával.” (Debreczeni, 2002:339.) A fogalomnak nagy hagyománya van a magyar politikai kultúrában. Történelmi múltja és hagyományai tovább erősíti a fogalom már eleve meglévő pozitív kicsengését.

Mindezen jellemzők együttesen alkalmassá tették a polgár fogalmat a Fidesz politikai célrendszerének elérésére.

A polgár fogalma önmagában ugyanakkor még nem tekinthető a polgári Magyarország programjának, a párt sokkal több valóságdarab együttes alkalmazásával konstruálta meg a polgár köré felépített politikai világát, az új, polgári Magyarországot, melynek állampolgára a polgár lett.¹¹

IV. A polgári Magyarország programja- további válaszok a kihívásokra

A polgári Magyarország programját, mint a posztkommunista Magyarországgal szembeni alternatívát Orbán Viktor először 1994. szeptemberi parlamenti felszólalásában fogalmazta meg: „Azt gondolom veszélyes dolog a magyar politika retorikai kelléktárába meghonosítani a modernizáció kifejezést. A modernizációnak ugyanis nincs értéktartalma, és az ország jövőjéről semmit sem árul el. Ennek a századnak a nagy, véres kezű diktátorai Hitlertől Sztálinon keresztül Pol Potig modernizátorok voltak. (...) Magyarországnak nem egyszerűen modernizációra van szüksége: Magyarországnak polgárosodásra van szüksége. (...) A mi szemünk előtt az önök gazdaságpolitikájának eredményeképpen egy olyan emberkép rajzolódik ki, olyan világban kell élnünk, ahol lesz néhány, kis számú gazdag ember, nagyon sok szegény ember, a középosztály pedig szép lassan elvékonyodik, majd teles egészében felszívódik. No, mi egy ilyen Magyarországot nem szeretnénk.” (Debreczeni, 2002: 287.)

A Fidesznek a szocialistákkal szemben megfogalmazott új alternatívája, a polgári szövetség lett, mellyel a jogi és közigazgatási rendszerváltáson túl, politikai értelemben is új korszakot kívánt indítani, megnyitni a jövőt és kormányzóképes utat mutatni a választópolgároknak, hiszen „(...) az ellenzéknek mindig az a kötelessége, hogy kormányképes alternatívát nyújtson a választóknak a kormánypártokkal szemben. (...) Ez az alternatíva a polgári szövetség.” (Orbán, 2006: 124.) Később, 1998-ban Horn Gyulával folytatott miniszterelnök-jelölti vitája során Orbán a polgári program születésének körülményei kapcsán így fogalmaz: „a Fidesznek azt kellett bebizonyítania, hogy nem igaz az a kijelentés, hogy Magyarországon nincs más alternatíva, csak az, ami éppen van, amiben éppen élünk. Arra kellett programot készítenünk, hogy meggyőzzük a választópolgárokat, hogy lehet segíteni azokon a bajokon, amelyektől mindannyian szenvedünk. Hiszen a kormánykoalíció hosszú időn keresztül azt próbálta elhitetni mindenkivel, a legmagasabb közjogi méltóságok segítségével is figyelembe véve, hogy nincsen más alternatíva.(...) Nekünk tehát az volt a dolgunk, hogy bemutassunk egy programot, amely erről a másik alternatíváról, ahogyan mi fogalmazunk, a polgári

¹¹ Szabó Márton A dolgozó c. tanulmány állampolgárának értelmében.

jövőről, a polgári Magyarországról szól.” (Orbán, 2006:161.) Ebben a posztkommunistákkal szembeni alternatív világban a szocialisták, mint

a múlt erői, a Fidesz ezzel szemben, mint a jövő pártja jelenik meg. De nem egyszerűen a múlt és a jövő szembeállítása ez, hanem a „megtépett”, „korhadó”, „roskatag”, „reménytelen” múlt és a pozitív, „rendezett”, „hittel teli”, „bizakodó” jövő ellenállása jelenik meg. (Modor-Laczik (szerk.), 2013:403.) Ennek az ellenállásnak az alapját a pártok – Fidesz által értelmezett – történelmi eredete adják.

A Fidesz beszédeinek visszatérő eleme a szocialisták volt MSZMP- hez kötődő múltjának kiemelése. A párt diszkurzív stratégiájának ugyanis fontos része a Magyar Szocialista Párt és az MSZMP közötti különbség elhomályosítása és a volt kommunista és a jelenlegi posztkommunista erők összemosása. Ez kiváló eszköznek bizonyul arra, hogy a párt megteremtse annak a lehetőségét, hogy a szocialistákat az elmúlt negyven év kommunista/szocialista diktatúrájával összemossa és a korszakkal szemben alkotott értékítéleteit a jelenlegi szocialistákra nézve is igaznak tekintse és a szocialistákat, mint a múlt erőit tűntesse fel.

Saját történelmi gyökereit ezzel szemben a polgári Magyarország eszmeköréig vezeti vissza. A rendszerváltás során ugyanis, mint újonnan megalakult pártnak fontos volt, hogy kapcsolatot és folytatólagosságot alakítson ki valamelyik történelmi – a legjobb esetben elismert és megbecsült – hagyománnyal bíró eszmekör és ideológia képviselőivel. Saját értelmezése alapján „legszorosabban a magyar szabadelvűségnek ahhoz az örökségéhez kapcsolódik, amely Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös, a magyar reformnemzedék közös művében megteremtette az egyéni szabadság és a nemzeti érdek, haza és haladás egységét, a polgárosodás és korszerűsítés ügyét szolgáló széles társadalmi egyetértést, az érdekegyesítés programját.” (Fidesz- MPP, 1996:10-11.) A párt azon „szabadelvű gondolat híveivel”(Fidesz-MPP, 1996:10.) vállal sorsközösséget, akik „az egyéni szabadság eszményének a természetes közösségi formákat nagyra becsülő, a család, a kisközösségek, a vallás értékét tisztelő irányzatát képviselték. A történelmi egyházak társadalmi hivatását, morális, integráló szerepét pedig különösen fontosnak tartották.” (Fidesz-MPP, 1996:10.) A Fidesz a polgári értékek képviselőjével ahhoz az eszmekörhöz csatlakozott, annak az irányzatnak és értékrendnek a folytatójaként jelent meg, „amely a reformokban gyökerezve a 48-49-es forradalomban és szabadságharcban fényes hírre jutott, a kiegyezés után hatalmas lendületet vett, a XX. században többször lefékeződött, majd zsákutcába tereltetett.”(Fidesz-MPP, 1996: 10-11.)

A történelmi múlt felfedezésével a pártnak lehetősége nyílt arra, hogy egyfelől a jövő pártjaként, valamelyik korábbi gondolatkörhöz csatlakozva gyökeret eresszen és fiatalsága ellenére történelmi hagyományokkal bíró, de nem történelmi pártként tűntesse fel magát, növelve ezzel hitelességét a középkorúak és az idősebb korosztályok körében is. Másrészt megteremtette annak az esélyét, hogy a közte és a szocialisták közötti ellentétét ne új keletűnek, hanem történelmi eredetűnek ábrázolja és a szocialisták hatalomra kerülését a rendezett, polgári világ és értékek szétrombolására tett kísérletként fesse le és ezzel rendszerváltást követő esetleges hatalomra kerülését a világ rendjének helyreállításaként értelmezze.

A párt XX. századi történelemértelmezésének alapját is ennek a két világnak, a múltnak és a jövőnek, a polgári és a szocialista erőknek a küzdelme adja. A szocialista hatalmi és gazdasági mechanizmussal kapcsolatban történelemértelmezésének kiinduló tétele, hogy „Magyarországon 1944 után lopva és fokozatosan, majd 1947-től nyíltan és erőszakosan berendezkedő szocializmus politikai elitje a hatalmát – államosítás és szövetkezetesítés révén – minden jelentősebb termelőeszközre, tőkére, vagyoni, ingatlanra, jövedelemre és ezeket körülvevő, működtető szervezetekre, intézményekre kiterjesztette.” (Fidesz-MPP, 1996:13.) Az így hatalomra jutó elit a tulajdon fokozatos megszerzésével és annak kisajátításával egy időben hozzálatott a tulajdonosi és polgári osztályok felszámolásához és „pártjaikat, érdekvédelmi és egyéb szerveiket szétverte, vezetőiket emigrációba kényszerítette, az itthon maradókat perbe fogta, megkínozta, bebörtönözte, internálta, kitelepítette; eszméiket, kultúrájukat megbélyegezte, betiltotta”.(Fidesz-MPP, 1996:13.). Ezzel megtörte és ellenállásra képtelenné tette a polgárságot, melyet – a társadalom többi tagjaival egyetemben – „szocialista dolgozóként vagy szövetkezőként betagolta az egész gazdaságot átfogó munkaszervezetbe”. (Fidesz-MPP, 1996:13.) A polgárság megszüntetésének fontos lépését jelentette továbbá, az egyéni és családi karriercsatornáiknak a szétrombolása. A polgári értékek továbbörökítését elkerülendő pedig utódaikat a felsőoktatástól eltiltotta és az anyagi és szellemi reprodukciójuknak ellehetetlenítette. (Fidesz-MPP, 1996:13.) A párt 1956-ot a polgári rend helyreállítására tett kísérletnek tételezi az azt követő időszakot pedig a szocialistákkal szembeni küzdelemként értékeli. 1956-al az ellenállás nem szűnt meg, csak annak gócpontjai tevődtek át. Ebből kiindulva a Fiatal Demokraták az egész Kádár-rendszer történetét a polgári társadalom nyomása előli folyamatos hátrálásként és újabb és újabb kényszerű kompromisszumok történeteként értelmezik. (Fidesz-MPP, 1996:14.) A rendszer legitimációját a jólét biztosította, ennek fenntartása érdekében a párt minél több piacgazdasági

elemet volt kénytelen beépíteni, „mindezzel pedig növelte a leigázott polgári társadalom cselekvésének szabadságát,” (Fidesz-MPP, 1996:15.) továbbá a teljesítmény hiányos állapot felszámolása érdekében „kénytelen volt megosztani a tulajdon és a jövedelmek feletti rendelkezés mind nagyobb hányadát a volt polgári vagy az ismét polgárosulni akaró társadalommal.” (Fidesz-MPP, 1996:15.) A Fidesz a szocializmus bukásának legfőbb okát abban látja, hogy 1956-ot követően a Kádár-rendszer irtózott a társadalmi konfliktusoktól, ezért, hogy ezt elkerülje, folyamatos hátrálást hajtott végre ezen elemekkel szemben. Ez a meghátrálás azonban az 1980-as évektől nem volt tovább tartható: „a kiegyező szocializmus erőinek már nem volt hova hátrálniuk. Megkezdődött a végzetes hanyatlás korszaka.” (Fidesz-MPP, 1996:15.)

A Fidesz értelmezése szerint a rendszerváltás során tehát két nagyobb csoport állt egymással szemben: egyfelől azok, akik részt vettek a hajdani polgári Magyarország szétverésében „akik a hatalom magánkézbe vételét a szocialista hatalomideológia átalakított téziseivel indokolták, ők ismerik a piaci világerőket és ők azok, akik a leginkább képesek, arra, hogy a magántulajdonosi érdekeltség és a piaci integráció révén a tulajdont a minden eddigiekből hatékonyabban tudják működtetni. Ők a leválthatatlan nagytulajdonosi elit”. (Fidesz-MPP, 1996:16.) Velük szembe helyezkednek el, akik a polgári rend és erkölcsvilág helyreállítására törekszenek, „arra, hogy megerősítsék a nemzet megrendült kohéziójának elemét, védjék a nemzet határon túlra szakadt részét, és akik keveset törődtek a gazdasággal”. (Fidesz-MPP, 1996:16.)

A múlt-jövő, polgári-szocialista szembeállítás a Fidesz későbbi vitairatainak és Orbán Viktor beszédeinek is fontos részét képezik. A jövő konstruálásának módja és a jövőről való beszéd fontos elemét adja a Fidesz új politikai nyelvének és radikális szakítást jelent a korábbi kormányok szemléletmódjával szemben. Az Antall- és a Horn-kormányok retorikájában a kormányzati munka fő hangsúlyát a válságelhárítás jelentette. Az egyes kormányok kommunikációjának középpontjában a kormányra lépésükkor ismertetett válságképpel való küzdelem, a krízis legyőzése és az ország stabilizálása állt. Ez a küzdelem pedig olyan tevékenység, amibe a választópolgárok nem láthatnak bele, csupán a kormányok azok, akik „emberfeletti erőfeszítéseket” (Modor- Laczik (szerk.), 2013: 304.) tesznek a katasztrófa elhárításáért. Ez volt az a retorika, ami egyfelől illeszkedik a társadalom erősen pesszimista állapotához, másrészt az ország valóban nehéz körülményeihez. Ezzel szemben a jövő pártja eltérő diskurzust választott és a jövőhöz, mint lehetőséghez állt hozzá, melynek középpontjában nem a válság elhárítása, hanem a polgári Magyarország megteremtése állt. A

jövővel kapcsolatos diskurzus céljából pedig a problémákhoz való olyan hozzáállás kialakítását és meghonosítását jelölte ki, „amely ismét feléledő kezdeményezőkézségre és önerőre alapozva optimistán várja a felmerülő kérdéseket, és a siker tudatában lát hozzá az ország, illetve a közösségei előtt álló feladatok megoldásához.”(Modor- Laczik Erika (szerk.), 2013:305.)

A Fidesz számára a múlt és a jelen közötti választóvonalat a rendszerváltás jelenti, „(..) az 1990-es év, mikor véget ért a múlt és elkezdődött a jövő.” (Modor- Laczik (szerk.), 2013: 403.) 2001-es beszédében, Magyarország tíz évvel korábbi állapotát egy hajóhasonlattal ábrázolja, melybe az ország, mint a szocializmus által „viharvert”, „megtépázott”, „rokatag és korhadtt”, „eresztékeiben meglazult”, sodródó hajó képe jelenik meg, amely elveszetten bukdácsol a hullámokon. (Modor- Laczik (szerk.), 2013: 403- 404.) Egy olyan hajóé, melynek „legénysége” nem érti, mi történt vele, hiszen ugyanolyan keményen dolgozott a legutolsó napokig, mint a megelőző évtizedekben. Magyarország egy olyan hajó képét festi, amelynek „kapitányi hídjáról mindenki eltűnt, a kormány gazdátlanul forog, és hiába keresik, a hajókassza sem található. Mi több a hajót elzálogosították, és senki sem tudja, hogy hová lettek a felvett kölcsönök.”(Modor - Laczik (szerk.), 2013: 403- 404.) Ezzel szemben határozza meg a 2001-es jelenkor „hajóját”, amelynek „alkatrészeit sikeresen kicseréltük, ahová nem szivárog a víz, ahol az ersztékek biztosan tartanak, a hajótest-ügy tűnik- a legerősebb hullámokat is jól bírja. A fedélzeten lévők (a választók) újra látják értelmét a munkájuknak, mintha a kapitányi hídon is állnának emberek (kormány), előkerültek a térképek és megkerült az iránytű is. Az igaz, hogy a hajókassza nem került elő, de sikerült egy újat, egy közöset nyitnunk, és a hajót is sikerült kiváltanunk a hitelezők egyébként cseppet sem gyengéd öleléséből.” (Modor - Laczik (szerk.), 2013: 404.) Orbán a jövőről már nem egyes szám harmadik személyben, hanem többes szám első személyben beszél, nem véletlenül. 1998-ba egy új korszak, a polgári Magyarország időszaka vette kezdetét, ahol „mi”, a cselekvő politikai nemzet, élén a kapitányi hídon térképpel és iránytűvel megjelenő Fidesszel egy új jövő irányába léptünk, mely a káosz helyett a rend felé vezet. „ A polgárosodás minden újraindulásakor a természetes állapotából kibillentett erkölcsi rend helyreállításának elemi erejű emberi igényből táplálkozott. Nem lehet ez másként ma se.”(Modor-Laczik (szerk.), 2013: 420.) Ennek megfelelően a választási program választópolgárok általi hitelesítését Orbán Viktor kormányprogramjában nem kisebb aktusként, mint társadalmi szerződésként értékeli. A társadalmi szerződés, az „európai politikai filozófiai tradíciókban a politikai közösség (fiktív) alapító aktusát jelöli”.(Szűcs,

2006: 107.) A Fidesz választási győzelme így nem más, mint a választópolgárok igénye a természetes állapot, a morális rend helyreállítására, melyet a polgárok az új társadalmis szerződéssel pecsételnek meg, amivel egy új, a morális rend világán alapuló politikai közösség újraalakulásának lehetünk tanúi. A Fidesz által megvalósítani kívánt jövő, ez az új világ, „amelyet mindannyian szeretnék” (Modor-Laczik (szerk.), 2013: 410.) a család köré épül, s pillérei a munka, tanulás és rend. Ezt az új világot pedig az összetartozás és a szeretet érzése tartja egyben. (Modor-Laczik (szerk.), 2013: 414.) Ennek szellemében pedig eljött az idő Magyarországon is a nemzeti összetartozás megerősítésének, a határokon átvélő nemzeti újraegyesítés programjának végrehajtásához.

A millennium a Fidesz diskurzusában több szempontból is jelentős elemként jelent meg. Akárcsak a rendszerváltás, a millennium is egyfajta elválasztó vonalat képez a Fidesz retorikájában a múlt és a jelen között: „A millenniummal lezártuk a hosszú, beteg, nagyképű és keserves 20. századot. Az utolsó pillanatban csaptuk rá az ajtót, mert azzal fenyegetett, hogy folytatódni fog és a jövőnk a régi marad. De a millenniummal új kapukat tárunk ki, távlatokat nyitottunk, horizontot rajzoltunk.” (Modor - Laczik (szerk.), 2013: 418- 420.) A Fidesz az ezeréves Magyarország ünnepét nemcsak a XX. század zárásának tartotta, hanem a rendszerváltás, a szocialista korszak lelkeiben történő végérvényes lezáródásának szimbolikus aktusaként értékelte. Orbán beszédeiben így a millennium egyfajta nullpontként jelenik meg, mely választóvonalat képez a régi és az új világ között és egyben kapuja az új korszaknak, melynek erejét „a lelkek emelkedése”, a „közös bizalom”, „a jövőbe vetett remény” „a derű” jellemez. Beszédeiben az új-régi világ összehasonlítása több alkalommal is megjelenik: „Úgy volt eddig, hogy többen voltak azok, akik csak akkor érezték sikeresnek az életüket, ha a többiek sikertelennek bizonyultak körülöttük. Most úgy lesz, hogy azok jutnak többségre, akik úgy érzik, sikerükhöz más ember sikere is szükséges.(...) Most úgy lesz, hogy végrehajtjuk a magyar nemzet határokon átvélő újraegyesítését. Mert a jövő nem ismer határokat, és a haza mindaddig ott lesz a magasba, amíg elválaszt, és nem összeköt a határ. (...) Most úgy lesz, hogy időt álló eszmékben hiszünk majd megint. Lesz közös rend, amely felé mindannyian szabadon törekedhetünk. A hegy magas, de van út a tetejére. Magyarország határai térben és időben szabottak. Ha tágasabbra vágyunk, akkor Magyarországot fölfelé, az ég felé kell építenünk. Eddig úgy volt, hogy a történelem formálta jellemünket. Most úgy lesz, hogy a jellemünk formálja a történelmünket. Saját történelmünk lesz megint.(...) A jövő elkezdődött” – fogalmazta meg Orbán Viktor 2001. augusztus 20-i beszédében (Modor - Laczik (szerk.),2013: 420.). Az új korszakkal, a jövővel összefüggésben, nem gazdasági

értelemben, szakpolitikai szinten foglalkozott, hanem az érzelmekre aspirálva beszél. A párt új, a korábbi kormányzati kommunikációkkal szakító diskurzusának fontos elemét képezte, hogy az érzelmi semlegességre törekvő szaknyelv helyett kommunikációja szokatlanul gazdag érzelmekben és képekben és ennek megfelelően az az érzelmekre kíván hatni. A Fidesz által megvalósítani kívánt jövő így a transzcendens világa, a morális értékek hazája is egyben, mely a rendszerváltás és a XX. század végső lezárásával elkezdődhetett.

A Fidesz a polgári Magyarország elképzelésével azonban nemcsak a szocialistákkal szembeni kormányképes alternatívát, hanem egy olyan programot is létre kívánt hozni, mely magában hordozza a rendszerváltástól várt ígéretek – demokrácia megszilárdításának, a gazdasági stabilitásnak, az életszínvonal emelkedésének, a nyugati kultúrkörbe való visszacsatlakozás – megteremtését. A Fidesz mindezt, egy erős társadalmi közép-re építkezve kívánta végrehajtani, így politikájában a polgár fogalma mellett, a középosztály fogalma is fontos szerepet kapott. „A gazdasági és társadalmi közép együttes sikere nemcsak minden eddiginél finomabb társadalmi dinamikát és nagyobb politikai stabilitást ígér, hanem a magyar polgárosodás másik ágának folytatásaként a hárompólusú társadalomszerkezet újra-létrejöttével s ez által a demokrácia végleges megszilárdulásával kecsegtet.” (Fidesz-MPP, 1996: 52.) 1995 áprilisában Orbán Viktor további indokok által vezérelve nagy erővel érvel a középosztály mellett, amelynek érdekeit az első számú nemzeti érdekek közé sorolja: „egyetlen kormány sem mondhat le a középosztály megsegítéséről. Mindannyian tudjuk, hogy valójában az ő vállukon nyugszik az ország. Őket abban a helyzetben kell tartani, – ha kell az ország minden erejét megfeszítve –, hogy el tudják kerülni a szegénysorba süllyedést. Ha a szakmunkásokat, a tanárembereket, a hivatali dolgozókat, a fiatal családokat önök belenyomják a szegénységbe, és annak esélyét is elveszik tőlük, hogy erejüket megfeszítve ötről hatra jussanak, nos akkor lesz itt igazi csőd, akkor majd lesz itt összeomlás...A felemelkedést biztosító kultúrától és oktatástól elzáró, családokat szétverő és elnyomó, a munkába vetett bizalomtól és hittől megfosztó gazdaságpolitikával nem lehet Magyarországot bevinni az EU-ba.” (Debreczeni, 2002:298-299.) A polgári Magyarország programjának főszereplője és mozgósító kifejezése a polgár, ugyanakkor gazdasági alapját az erős középosztályra építi, melynek függetlenségét és megerősödését a demokrácia megszilárdulásának és ezzel a rendszerváltás lezárása szempontjából, valamint az ország gazdasági stabilitásának megteremtése révén, a jólét és gyarapodás ígéretének megvalósíthatósága miatt elengedhetetlennek tekinti. A középosztály esetében ugyanúgy jár

el, mint a polgárnál, a fogalom többféle értelmezése jelenik meg, így – akárcsak a polgár esetében – bárki elhiheti, hogy az vagy azzá válhat.

V. Összegzés

A Fidesz a polgári Magyarország programjával egy új, polgári világot hozott létre, melynek kialakítása nemcsak tartalmi és szakpolitikai, hanem a diszkurzív valóság szintén is szakítást jelentett a korábbi kormányok programjához képest és alkalmazásával egy új valóságot konstruált meg, melynek alapkategóriája a polgár lett. Ez a szakítás ugyanakkor nemcsak a szociologizáló nyelvhasználattal szemben jelentett radikális változást, hanem paradigmaticus váltásként is értelmezhető a rendszerváltást követő magyar politikában.

A Fidesz a polgár fogalmat politikai céljainak megfelelően kiválóan használta és az előtte álló kihívásokra a fogalom és a köré épített polgárosodás politikai konstrukciója révén válaszokat tudott kínálni. Orbán beszédeiben a fogalmat eltérő jelentésekkel ruházta fel, így lehetővé tette, hogy azt bárki érvényesnek tekintse magára nézve. Az eltérő polgár értelmezésekkel pedig a politikai „mi” meghatározásának és a politikai „ők” lehatárolásának eszközévé vált és alkalmasnak bizonyult arra, hogy megteremtse egy új jobboldali többséget és a Fidesz identitás – és ellenfogalmává váljon. A párt által megalkotott politikai valóság, a jobboldal új, polgári világa a család köré épült, melynek összetartó ereje a szeretet. Az új jövő, ez az új valóság, már a roskatag, sötét múlt ellentettjeként határozódik meg, a káosszal szemben a rend világa, melynek a bizalom, a hit, a remény, az összetartozás a kovásza. Erejét a nemzet összefogása, a közös munka, szorgalom és tanulás biztosítja. Ez az új világ már alkalmas arra, hogy „nyugati” legyen, de mégis fontos, hogy az Európai Unióba való csatlakozással a nemzeti összetartozás érzését, a magyarságát megtartsa. Ez a polgári valóság ugyanis már a transzcendens, a téren és időn kívüli morális értékek hazája. Mindebből következik, hogy a polgárosodás programjának minőségi változásáról beszélhetünk a korábbi évszázadok polgárosodásával szemben. Az előző korokban a polgárosodás vagy polgárrá válás a társadalomban megfogalmazott fejlődési igényként jelent meg, mely magában hordozta a gyarapodás, gazdagodás, a nyugati kultúrkörhöz való felzárkózás és bizonyos politikai jogok birtoklásának a vágyát. Egyfajta társadalomfejlődési folyamat, melyet a társadalomban végbemenő változások konstruáltak meg, és amit az állam – saját céljainak megfelelően –, intézkedéseivel vagy támogatott, vagy gátolt. A kilencvenes években a folyamat iránya azonban megfordult. A szocialista időszakot követően az emberek a demokráciától – a teljesség igénye nélkül – jólétet, anyagi meggazdagodást vártak, tehát ismét megjelent a gyarapodás, a fejlődés igénye, de ez a társadalmi diskurzusban már nem a

polgárosodás fogalmával párosult, hanem, mint a demokráciával szembeni követelmény fogalmazódott meg. Mindazt, amit korábban az emberek a polgárosodáshoz és a polgári státusz megszerzéséhez kötöttek, most a demokráciával hozták összefüggésbe. A demokratikus átmenet első időszakát követően azonban egyre világosabbá vált, hogy a demokrácia jogi és intézményi szinten való megvalósulása önmagában, nem hozza el a vágyott jólétet. A jelentések közötti átfedést felismerve a polgár és a polgárrá válás egyre nagyobb szerepet kapott és már, mint politikai program fogalmazódott meg. A pártok, kihasználva a társadalom demokráciával szembeni csalódottságát, a polgárosodás és a polgár hívószavak által közvetítették azokat az értékeket, amelyek a rendszerváltást követően nem jöttek el, bizonyos szinten összemosva ezzel a polgárosodás és a demokratizálódás jelentését. Mindezek alapján a magyar politika rendszerváltást követő története tulajdonképpen a polgárosodás története, mely a polgárosodás kontextusában újraértelmezhető.

Források

- „Az új évezred küszöbén”Kormányprogram a polgári Magyarországért.(1998) H/21 előterjesztés. Letöltés időpontja: 2014. november 19. Hozzáférés: URL:
<http://www.parlament.hu/irom36/0021/0021.htm>
- dr. Orbán Viktor (1998):Országgyűlési Napló. 4. ülésnap. 18. hozzászólás, 1998. Letöltés időpontja: 2014. november 19. Hozzáférés: URL:
http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat?p_ckl=36&p_uln=4&p_felsz=18&p_felszig=18
- Bácskai Vera (2006): A régi polgárságról. In Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és Iskoláztatás Magyarországon*. Budapest: Századvég. 15-37.
- Bibó István (1947): A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme.In Bibó István (szerk.): *Válogatott tanulmányok, Második kötet 1945-1947*. Budapest: Magvető. 495.
- Bibó István (1947): Értelmiség és szakszerűség. In Bibó István (szerk.): *Válogatott Tanulmányok, Második kötet.1945-1947*. Budapest: Magvető. 505-522.
- Debreczeni József (2002): Orbán Viktor. Budapest: Osiris.
- Erdei Ferenc (1981): A magyar társadalom a két világháború között. In Buday Dezső et al. (szerk.): *Értelmiségyszociológiai írások Magyarországon 1900-1945*. Budapest: Kossuth.198-223.
- Fidesz -MPP (1996): A polgári Magyarországért. A Fidesz Magyar Polgári párt vitairata. Budapest: Fidesz Magyar Polgári Párt.
- Gyulai Attila (2006): A kormányzás változó értelmezése. A Fidesz kormányzati és ellenzéki pozícióban. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politikológiai értelmezések*: Budapest L'Harmattan.
- Igor Janke (2013): Hajrá, Magyarok! Budapest: Rézbong.
- Juhász Pál (1991): Polgárosodás. *Századvég*, 2-3. sz.181-183
- Laki László (1991): Polgárosodás Magyarországon az 1970-80-as években. *Századvég*, 2-3. sz.184-192
- Orbán Viktor (2006): 20 év. Beszédok, írások, interjúk 1986-2006.Budapest: Heti Válasz.

- Modor Ádám- Laczik Erika (szerk.) (2013): Orbán Viktor: Az ország állapotáról. Orbán Viktor miniszterelnök tévébeszéde a Magyar Polgári Együttműködés felkérésére Pesti Vigadó, 2001. február 1. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 402-417.
- Modor Ádám- Laczik Erika (szerk.) (2013): Orbán Viktor: A jövő nem ismert határokat. Orbán Viktor miniszterelnöki 2001. augusztus 20-i ünnepi beszéde a Kossuth Lajos téren. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 418- 420.
- Modor Ádám- Laczik Erika (szerk.) (2013): Orbán Viktor: Egy megnyert hidegháború is mögöttünk van. Orbán Viktor kormányfőnek Münchenben, a Strauss-díj átvételekor a bajor miniszterelnök jelenlétében elmondott beszéde 2001. november 6-án. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 421- 426.
- Modor Ádám- Laczik Erika (szerk.) (2013): Orbán Viktor: Magyarok lenni biztos befektetés a jövőbe. Orbán Viktor miniszterelnök 2002. február 9-én, a Pesti Vigadóban elhangzott országértékelő beszédének szerkesztett változata. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 427- 435
- Modor Ádám- Laczik Erika (szerk.) (2013): Orbán Viktor: Soha rosszabb négy évet. Orbán Viktor évértékelő beszéde a Pesti Vigadóban, 2003. február 6-án. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 436-452.
- Tellér Gyula (1995): Egy feltartóztathatatlan folyamat (1). A polgár lét tartalma és jellegzetessége. *Magyar Nemzet*, LVIII. évf. 179. sz. 15.
- Tellér Gyula (1995): Egy feltartóztathatatlan folyamat (2) A magyar polgárosodás forrásai. *Magyar Nemzet*, LVIII. évf. 180.sz.10.
- Tellér Gyula (1995) Polgárosodás és rendszerváltás. Harc a tulajdonért. *Magyar Nemzet*, LVIII. évf. 202.sz. 11.
- Szelényi Iván (1990): Válasz a szocialista vállalkozók című könyvem kritikáinak. A poszt-kommunista átmenet társadalmi konfliktusai. Budapest: MTA PTI.
- Szelényi Iván (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémia.
- Utasi Ágnes - A. Gergely András - Becskeházi Attila (1996): Kisvárosi elit, Budapest, MTA PTI.
- Vajda Ágnes (1991): A nem vállalt polgárosodás. *Századvég*, 2-3.sz. 212-216.

Varga István-Banai Miklós (1991): Polgárosodás és tulajdonjogi rendezés. *Századvég*, 2-3.sz. 5-28.

Vári András (1991): Parttalan polgárosodás? *Századvég*, 2-3.sz. 60-74.

Felhasznált irodalom

Benda Gyula (1991): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, 2-3.sz. 169-176.

Bihari Mihály (2005): Magyar Politika 1944-2004. Budapest: Osiris.

Draskovics Zita (2006) Politikai transzcendencia. A Fidesz valóságértelmezése a 2002-es választási kampánytól a Szövetség megszületéséig. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politológiai értelmezések*: Budapest: L'Harmattan. 129-142.

Gallai Sándor- Török Gábor (2005): Politika és politikatudomány. Budapest: Aula.

Horváth Szilvia (2006): Politikai valóság a Heti Válaszban Ellenfél –és identitáskonstrukciók a 2002-es választások előtt. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politológiai értelmezések*: Budapest: L'Harmattan. 161-182.

Fábián Zoltán (1994): A középrétegek: adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. *Társadalmi riport*, 1994. 351-377

Koselleck, Reinhart (1997): Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. Budapest: Jósöveg.

Körösényi András- Tóth Csaba- Török Gábor (2007): A magyar politikai rendszer. Budapest: Osiris.

Modor Ádám, Laczik Erika (szerk.) (2013): Navracsics Tibor: A kormányzati kommunikáció másfél éve. Kommunikáció és politika. In *Polgári ellenzék, polgári kormány 1994-2002*. Budapest: Elektromédia Kft. 291- 307.

Szabó Márton (2003): A diszkurzív politikatudomány alapjai. Budapest: L'Harmattan.

Szabó Márton (2007): A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 8. évf. 27. sz. 151-171.

- Szűcs Zoltán Gábor (2006): Újkonzervatív forradalom. A nyelvi újítás mint diszkurzív stratégia az 1998-as kormányprogram vitájában. In Szabó Márton (szerk.): *Fideszvalóság: Diszkurzív politológiai értelmezések*. Budapest: L'Harmattan. 99-127.
- Tóth Csaba- Török Gábor (2002): Politika és kommunikáció: A magyar politika napirend témái a 2002-es választások előtt. Budapest: Századvég.